

डाँडागाउँ सामुदायिक वनले स्थानीय उपभोक्ताको
आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान :
भरतपोखरी गा.वि.स. कास्की

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र
शिक्षा स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

प्रस्तुत कर्ता

कल्पना पौडेल

भर्ना क्रमाङ्क : ३४२५

परीक्षा क्रमाङ्क : २८४६४४

भर्ना वर्ष : २०६८

त्रि.वि. दर्ता नं. ९-१-४८-१०६९-९७

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ,

२०७३

सिफारिशपत्र (RECOMMENDATION LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि डाँडागाउँ सामुदायिक वनले स्थानीय उपभोक्ताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान, भरतपोखरी कास्की शीर्षकको शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा छात्रा कल्पना पौडेलले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्नातकोत्तर तहको उपाधिको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
पद्मा कोइराला
(शोध निर्देशक)

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

मिति :

स्वीकृतिपत्र (APPROVAL LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि छात्रा कल्पना पौडेलद्वारा डाँडागाउँ सामुदायिक वनले स्थानीय उपभोक्ताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान भरतपोखरी गा.वि.स. कास्की शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिको लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख

.....
प्रा. मिनराज पौडेल

२. बाह्य सुपरिवेक्षक

.....
प्रा. डा. महेशराज दाहाल

३. शोध निर्देशक

.....
पद्मा कोइराला

मिति :

कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय शिक्षा शास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक परिपूर्तिको लागि सामुदायिक वनले स्थानीय उपभोक्ताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान भरतपोखरी गा.वि.स. कास्की शीर्षकको शोधपत्र तयार पारेकी छु । सर्वप्रथम मेरो शोधपत्र प्रस्तावना स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गरिदिनुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख उप प्रा. मीनराज पौडेलज्युप्रति सदा आभारी छु । यस शोधपत्रले यस क्षेत्रसंग सम्बन्धित विषयमा जानकारी लिन इच्छुक व्यक्ति, नीति निर्माताहरुलाई सहयोग पुग्नेछ भन्ने मैले आशा लिएकी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखन कार्यका लागि आफ्नो व्यस्त समयको बाबजुद पनि सरल र सहज ढंगले अमूल्य सुझाव, सल्लाह, प्रेरणा र कुशल निर्देशन दिई सद्भावपूर्ण सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरुआमा शोधनिर्देशक पद्मा कोइरालाज्यु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी यस शोधकार्यका साथै मलाई मेरो जीवनको हरेक क्षणमा प्रेरणा, प्रोत्साहन र सुझाव सल्लाह दिइ उच्च शिक्षाका लागि सँधै तत्परताका साथ क्रियाशील रहनुहुने मेरी पूजनीय माता राधा पौडेलप्रति सदा ऋणी छु । यस शोधकार्यलाई पूर्णता दिने क्रममा डाँडागाउँ सामुदायिक वनका अध्यक्ष विष्णुप्रसाद आचार्यज्यु लगायत वर्तमान कार्यसमिति प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । स्थलगत अध्ययनको क्रममा सुचना उपलब्ध गराएर सहयोग प्रदान गर्नुहुने भरत पोखरी गा.वि.स. वडा नं. ७ का डाँडागाउँका उपभोक्ताहरु जसले प्रत्यक्ष रुपमा आफ्ना अनुभव र यथार्थ विवरण दिई सहयोग गर्नुहुने उत्तरदाताहरुलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु । साथै यस शोधकार्यलाई सफल बनाउनमा दिनरात हरसमय हरपल सल्लाह, सुझाव र सहयोग गर्नुहुने मेरा श्रीमान श्री गौरीप्रसाद आचार्य र शोधपत्र टाइप तथा सेटिङमा अमूल्य सहयोग पुऱ्याउनुहुने मित्र श्री दुर्गा राई र हरि राईलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

मिति २०७३

कल्पना पौडेल

शोधकर्ता

सारसंक्षेप (ABSTRACT)

डाँडागाउँ सामुदायिक वनले स्थानिय उपभोक्ताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान, भरतपोखरी कास्की शीर्षकको यो शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य समितिको वार्षिक कुल आम्दानी र तिनका स्रोतहरु पत्ता लगाई त्यसमा पार्ने प्रभाव विश्लेषण गर्नु रहेको छ । त्यसका लागि सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति भित्रका १०० जना सदस्यहरुलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरियो । उक्त वनको वर्तमान कार्य समितिका पदाधिकारीहरु पनि प्राथमिक स्रोतको रूपमा अध्ययनमा समावेश गरिएको छ भने सहायक तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अर्न्तवार्ता, लक्षित समुह छलफल आदि विधिको प्रयोग गरिएको छ । संकलित तथ्यांकको विश्लेषणले उपभोक्ता समितिको वार्षिक आम्दानीबाट केही प्रतिशत रकम वन समितिले उपभोक्ताको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक विकासमा खर्च गर्ने गरेको पाइएको छ । उक्त क्षेत्रमा गरेको खर्चले उपभोक्ताको जीवनस्तर उकास्नको लागि सहयोग गरेको पाइयो ।

यस अध्ययनले डाँडाँगाउँ सामुदायिक वनले उपभोक्ताको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक विकासका पूर्वाधार निर्माणमा बाटो निर्माण, खानेपानी तथा मठ मन्दिरलाई सहयोग, छात्रवृत्ति कार्यक्रम, स्वास्थ्य क्षेत्रमा आर्थिक सहयोग, गरिवी निवारण कार्यक्रम सञ्चालन, विद्यालयलाई आर्थिक तथा भौतिक सहयोग, सौचालय निर्माण सहयोग, गोबर ग्याँस निर्माण सहयोग, साथै सहूलियत दरमा काठ दाउरा उपलब्ध गराउँदै आएको छ । गरिवी न्युनीकरण कार्यक्रम अर्न्तगत विभिन्न सिपमूलक तालिम, लघुउद्यम व्यवस्थापन, सामुहिक खेती अनुदान, बाखा तथा कुखुरा पालन अनुदान जस्ता विविध अनुदान कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । यति मात्र नभइ यस उपभोक्ता समितिले विभिन्न विद्यालयहरुमा आर्थिक तथा भौतिक सहयोग पनि गर्दै आएको छ । यि विभिन्न कार्यक्रमबाट उपभोक्ताहरु प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित भएका छन्, जसले उपभोक्ताको जीवनशैलीमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । सामुदायिक वन निर्देशिका, २०६५ ले निर्दिष्ट गरे वमोजिम सामुदायिक वनहरुले आय आर्जन गरेको आम्दानीको ३५ प्रतिशत रकम गरिवी न्युनीकरण खर्च शीर्षक अर्न्तगत खर्च गर्नु पर्ने प्रावधान भएपनि यस सामुदायिक वनको चालु आ.व.२०७१/०७२ मा यस शीर्षक अर्न्तगत न्यून रकम विनियोजन गरेको पाइयो । आगामी वर्षहरुमा उक्त शीर्षकमा उक्त खर्च वृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ । आम्दानीको

स्रोतमा वृद्धि गरी बढ्दो जनसंख्या वृद्धि र उपभोक्ताको मागलाई मध्यनजर गर्दै सामाजिक, आर्थिक, तथा शैक्षिक विकासमा लगानी बढाउँदै जानुपर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची (TABLE OF CONTENTS)

शीर्षक	पेज
सिफारिसपत्र (RECOMMENDATION LETTER)	i
स्वीकृतिपत्र (APPROVAL LETTER)	ii
कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT)	iii
सारसंक्षेप (ABSTRACT)	iv-v
विषयसूची (TABLE OF CONTENTS)	vi-xi
तालिका सूची (LIST OF TABLE)	xi-xiv
चित्र सूची (LIST OF FIGURE)	xiv
संक्षिप्त शब्दाली (ABBREVIATIONS)	xv
अध्याय : एक (CHAPTER -ONE)	१- १३
१. परिचय (Introduction)	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)	१
१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the Study)	७
१.४ अनुसन्धान प्रश्नहरू (Research Questions)	७
१.५ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study)	८
१.६ अध्ययनको सीमाहरू (Limitations of the Study)	१०
१.७ मुख्य शब्दावलीको कार्यात्मक परिभाषा (Operational Definition of key Terms)	११

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)	१२
--	----

अध्याय : दुई (CHAPTER - TWO) १४- ३१

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अवधारणात्मक ढाँचा (Review of Related Literature & Conceptual Framework)	१४
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Theoretical Literature)	१४
२.२ पूर्व अध्ययनको पुनरावलोकन (Review of Previous Studies)	१९
२.३ अध्ययनका लागि पूर्व अध्ययनको प्रयोग (Implication of the Review of Study)	२६
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)	२८
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)	३०
२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Framework)	३१

अध्याय : तीन (CHAPTER - THREE) ३२ - ३७

३. अनुसन्धान विधि (Research Methodology)	३२
३.१ अध्ययनको ढाँचा (Design of the Study)	३२
३.२ तथ्यांकको स्रोतहरू (Sources of Data)	३३
३.१.१ प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोत (Primary Data)	३३
३.१.२ द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोत (Secondary Data)	३३

३.३ जनसंख्या, नमूना आकार र नमूना छनोट रणनीति (Population, Sample Size and Sampling Strategy)	३३
३.३.१ जनसंख्या (Population)	३३
३.३.२ नमूना आकार (Sample Size)	३४
३.३.३ नमूना छनोट रणनीति (Sampling Selection Strategy)	३४
३.४ अध्ययन क्षेत्र (Study Area/Field)	३५
३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया (Data Collection Procedure)	३५
३.६ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection)	३५
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)	३५
३.५.२ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide)	३५
३.५.३ अवलोकन फारम (Observation Form)	३६
३.७ तथ्याङ्क संकलनका तरिकाहरु (Techniques of Data Collection)	३६
३.६.१ अन्तर्वार्ता (Interview)	३६
३.६.२ लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion)	३७
३.६.३ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation)	३७
३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्याका तरिकाहरु (Data Analysis and Interpretation Techniques)	३७

अध्याय चार: (CHAPTER-FOUR)

३९ - ८८

४. नतिजाको विश्लेषण र व्याख्या(Analysis and Interpretation of the Result)	३९
४.१ कास्की जिल्लाको परिचय (Introduction of Kaski district)	३९
४.१.१ कास्की जिल्लाको भौगोलिक स्थिति (Geographical Location of Kaski District)	४०
४.१.२ कास्की जिल्लाको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Kaski District)	४२
४.१.३ कास्की जिल्लाको आर्थिक अवस्था (Economic Status of Kaski District)	४३
४.२ भरत पोखरी गा.वि.स. को परिचय (Introduction of Bharat Pokhari VDC)	४४
४.२.१ जनसांख्यिक अवस्था (Demographic Condition)	४५
४.२.२ सामाजिक अवस्था (Social Condition)	४६
४.२.३ शैक्षिक अवस्था (Educational Condition)	४८
४.२.४ आर्थिक अवस्था (Economic Condition)	५०
४.३ सामुदायिक वनको संरक्षण स्थिती (Status of Conservation of Community Forest)	५१
४.३.१ सामुदायिक वनले ओगटेको क्षेत्रफल (Area of Community Forest)	५२
४.३.२ सामुदायिक वनमा रोजगारीको अवस्था (Employment Condition of Community Forest)	५२
४.३.३ सामुदायिक वनका वर्तमान कार्यक्रमहरु (Present Programme of Community Forest)	५३

४.४ सामुदायिक वनको आर्थिक अवस्था (Economic Condition of Community Forest)	५६
४.४.१ सामुदायिक वनको वार्षिक स्रोतगत आम्दानी (Yearly income sources of Community Forest)	५६
४.४.२ सामुदायिक वनको वार्षिक खर्च विवरण (Yearly Expenditure of Community Forest)	५८
४.४.३ सामुदायिक वनको बचत (Saving of Community Forest)	६०
४.५ सामुदायिक वनले सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा गरेको खर्च (Social, Economic and Educational Expenditure of Community Forest)	६०
४.६ सामुदायिक वनले विभिन्न क्षेत्रहरूमा गरेको सहयोग (Donation on various sector from Community Forest)	६५
४.६.१ साँस्कृतिक क्षेत्रमा गरेको सहयोग (Donation on Cultural Activities)	६५
४.६.२ स्वास्थ्य उपचारमा सहयोग (Facility of Health Services)	६६
४.६.३ गरिबी निवारण कार्यक्रम (Poverty Alleviation Programme)	६७
४.६.४ गोबरग्याँस आयोजना (Biogas Project)	६८
४.६.५ शौचालय निर्माण (Toilet Building)	६८
४.६.६ सहूलियत दरमा काठ दाउरा (Discounted Rate of the Wood Distribution)	६९
४.७ सामुदायिक वनको लगानीबाट वार्षिक उपलब्धी (Yearly Achievement of Community Forest by it's Investment)	७०

४.८ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको अवस्था (Condition of Sampled Consumers)	७१
४.८.१ नमूना छनोटमा परेका घरमूलीको जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographical condition of sampled household)	७२
४.८.२ नमूना छनोटमा परेका घरपरिवारको जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographical Condition of Sampled Household Family)	७५
४.८.३ उपभोक्ताको आर्थिक अवस्था (Economic Condition of Consumer)	७८
४.८.४ उपभोक्ताको शैक्षिक अवस्था (Educational Condition of Consumer)	८२
४.९ सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूको समस्याहरू (Problems of Community Forest Consumer)	८५
४.१० सारांश (Summary)	८८
अध्याय : पाँच (CHAPTER-FIVE)	८९-९३
५. निष्कर्ष र सुझावहरू (Conclusion and Recommendations)	८९
५.१ निष्कर्ष (Conclusion)	८९
५.२ सुझावहरू (Recommendations)	९०
५.२.१ नीति सम्बन्धि सुझावहरू (Policy related Recommendations)	९१
५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Practice related Recommendations)	९२

५.२.३ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Further Research
Related Recommendations) ९२

सन्दर्भसूची (References) ९४

अनुसूचीहरू (Appendices) ९७-११२

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पेज
तालिका : ४.१	कास्की जिल्लाको भू-उपयोगको अवस्था -२०७२	४१
तालिका : ४.२	कास्की जिल्लाको शैक्षिक अवस्था -२०७२	४२
तालिका : ४.३	कास्की जिल्लाका उद्योगहरुको संख्या -२०७२	४३
तालिका : ४.४	भरतपोखरी गा.वि.स.को वडागत जनसंख्या र घरपरिवारको विवरण-०६८	४५
तालिका ४.५	भरत पोखरी गा.वि.स. को वडागत उमेरगत संरचना-२०६८	४६
तालिका ४.६	भरतपोखरी गा.वि.स.को लैङ्गिक र जातिगत विवरण-२०६८	४७
तालिका ४.७	भरत पोखरी गा.वि.स. को साक्षरता अवस्था -२०६८	४९
तालिका ४.८	भरत पोखरी गा.वि.स.को तहगत शैक्षिकस्तर -२०६८	४९
तालिका ४.९	डाँडागाउँ सामुदायिक वनले ओगटेको क्षेत्रफल-२०७२	५२
तालिका ४.१०	डाँडागाउँ सामुदायिक वनका वर्तमान कार्यक्रमहरु-२०७१/२०७२	५३
तालिका ४.११	डाँडागाउँ सामुदायिक वनको वार्षिक आम्दानी विवरण-२०७१/२०७२	५७
तालिका ४.१२	डाँडागाउँ सामुदायिक वनको वार्षिक खर्च विवरण-२०७१/२०७२	५८
तालिका ४.१३	डाँडागाउँ सामुदायिक वनको वार्षिक बचत विवरण-२०७१/२०७२	६०
तालिका ४.१४	डाँडागाउँ सामुदायिक वनको विभिन्न क्षेत्रगत सहयोग विवरण-२०७१/०७२	६०
तालिका ४.१५	डाँडागाउँ सामुदायिक वनले सामाजिक क्षेत्रमा गरेको खर्चविवरण-२०७१/७२	६१
तालिका ४.१६	डाँडागाउँ सामुदायिक वनको आर्थिक क्षेत्रगत खर्च विवरण-२०७१/२०७२	६३

तालिका ४.१७ डाँडागाउँ सामुदायिक वनले विद्यालयलाई गरेको सहयोग-२०७१/०७२	६४
तालिका ४.१८ डाँडागाउँ सामुदायिक वनले सास्कृतिक क्षेत्रमा गरेको सहयोग-२०७१/०७२	६५
तालिका ४.१९ डाँडागाउँ सामुदायिक वनद्वारा स्वास्थ्य उपचारमा सहयोग-२०७१/०७२	६७
तालिका ४.२० डाँडागाउँ सामुदायिक वनको सहूलियतदरको दाउराको मूल्य सूचि-२०७१/७२	६९
तालिका ४.२१ डाँडागाउँ सामुदायिक वनका सहूलियत दरमा काठको मूल्यसूचि-२०७१/०७२	७०
तालिका ४.२२ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको उमेर समुह-२०७२	७२
तालिका ४.२३ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको पेशागत विवरण-२०७२	७३
तालिका ४.२४ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको धार्मिक अवस्था-२०७२	७४
तालिका ४.२५ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको लैङ्गिक अवस्था-२०७२	७४
तालिका ४.२६ नमूना छनोट घरपरिवारको उमेर समुह-२०७२	७५
तालिका ४.२७ नमूना छनोटमा परेका १५ वर्ष भन्दा माथिका उपभोक्ता परिवारको पेशागत विवरण-२०७२	७६
तालिका ४.२८ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको धार्मिक विवरण-२०७२	७७
तालिका ४.२९ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको लैङ्गिक विवरण-२०७२	७८
तालिका ४.३० नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको तहगत वार्षिक आमदानी-२०७२	७९
तालिका ४.३१ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताहरूको वार्षिक आमदानी-२०७१/२०७२	७९
तालिका ४.३२ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताको तहगत वार्षिक खर्च-२०७१/२०७२	८०
तालिका ४.३३ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताको क्षेत्रगत वार्षिक खर्च-२०७१/२०७२	८१
तालिका ४.३४ नमूना छनोटमा परेका उपभोक्ताको वार्षिक बचत विवरण-२०७१/२०७२	८२

तालिका ४.३५ नमूना छनौट उपभोक्ताहरूको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था-२०७२	८३
तालिका ४.३६ उपभोक्ताहरूको पारिवारिक तहगत शैक्षिक अवस्था-२०७२	८४
तालिका ४.३७ नमूना छनोटमा परेका घरमूलीहरूको शैक्षिक अवस्था-२०७२	८५
चित्र सूची	
चित्र नं. १ सामुदायिक वनका वर्तमान कार्यक्रमहरू	५५

संक्षिप्त शब्दावली (ABBREVIATION)

- आ.व. - आर्थिक वर्ष
उ.मा.वि. - उच्च माध्यमिक विद्यालय
उ.प्र. - उप प्रधानाध्यापक
क्र.सं. - क्रम संख्या
कि.मी. - किलो मिटर
क्यु, फिट - क्युविक फिट
खा.पा. - खानेपानी
गा.वि.स. - गाउँ विकास समिति
वडा नं. - वडा नम्बर
सा.व.उ. - सामुदायिक वन उपभोक्ता
रु. - रुपैयाँ
वि.सं. - विक्रम संवत्
डि.से. - डिग्री सेल्सियस
जि.शि.का. - जिल्ला शिक्षा कार्यलय
जि.वि.स. - जिल्ला विकास समिति
नि.मा.वि. - निम्न माध्यामिक विद्यालय
प्रा.डा. - प्राध्यापक डाक्टर
मा.वि. - माध्यमिक विद्यालय
मि.मि. - मिलिमिटर
सा.व. - सामुदायिक वन